
**ՄԱՍԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ
ԵՎ ՏՈՀՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ԼԵԳԵՆԴԸ (V-VII ԴԴ.)**

ԱՐԾՐՈՒՆԻ ՄԱՀԱԿՑԱՆ

Միջնադարյան բոլոր հեղինակները, որպես կանոն, ոչինչ ինքնանպատակ չէին գրում: Բացառություն չէ նաև Մեբիոսը*, որի քաղաքական նպատակադրումն էր ցույց տալ, որ այդ ժամանակի նշանավոր տոհմը Հայաստանում Մամիկոնյաններն են, և որ նրանք սերում են հեռավոր ճենաց թագավորական ընտանիքից: Իսկ, ընդհակառակը, Բագրատունիներն ունեն տեղական, ուստի և՛ ոչ թագավորական ծագում: Այստեղ տեղին է նշել Մեբիոսի նախնական պատմության մեջ նկատելի այն միտումը, որ Հայաստանում առաջին անգամ թագավորական իշխանություն է հաստատվել Արշակունիների կողմից, մինչ այդ Հայաստանը, իբր, թագավորություն չի ունեցել: Ի դեպ, սեբիոսյան այս դիտարկումը հակառակ է Մովսես Խորենացու հայացքին, ըստ որի՝ Հայաստանը թագավորություն է դառնում դեռևս Հայկյանների օրոք, և պատմահայրը թվարկում է Հայկազուն թագավորների անունները մի առանձին հպարտությամբ: Նախնական պատմության մեջ նշաձու երկու հակադիր ընթերցումները ցույց են տալիս, որ V դ. մտավորական շրջանակում իշխող կարծիքի համաձայն Հայքում վաղ դարերից ի վեր եղել է սեփական թագավորություն, որը հետագայում ընդհատվել է, իսկ VII դարում իշխող կարծիքի համաձայն՝ Հայքում թագավորությունը ներդրվել է դրսից՝ օտար թագավորական տոհմերի, տվյալ դեպքում՝ Արշակունիների կողմից: Հետևաբար, այսուհետ ևս պետք է շարունակվի դրսեկ թագավորական տոհմերով, տվյալ դեպքում՝ լուրջ հավակնորդի հայտ ներկայացրած Մամիկոնյաններով:

Ի դեպ, թագավորական ծագումնաբանություն պետք էր ոչ միայն անհրաժեշտ պահին թագավորական գահին հավակնելու, այլև առհասարակ՝ նախարարական աստիճանակարգում ավելի պատվավոր տոհմ երևալու համար: Այդ է պատճառը, որ մի շարք նախարարական տներ ներտոհմային ավանդույթի շրջանակում իրենց վերագրում էին օտար թագավորական ծագումնաբանություն, օրինակ՝ Արծրունիները, Կամսարականները, Գնունիները և այլն: Սակայն հիշյալ ժամանակաշրջանում նրանց «ծագումն» այնքան քաղաքական հնչեղություն չունեի, որքան Բագրատունիների թագավորական տոհմաբանությունը՝ ոչ

* Քանի որ «Մեբեոս» անվանագիր հետագայի վկայությամբ է հայտնի, պետք է ավելի ճիշտ համարել «Մեբիոսը» այն վերականգնելով Եվսեբիոս անունից:

միայն ներտոհմային ավանդույթի, այլև Խորենացու «Հայոց Պատմության» համաձայն: Նշանակում է «տոհմաբանական» բանավեճ կար դեռևս V դարում, որը շարունակվում էր նաև 200 տարի անց: Դեռ ավելին, ըստ Խորենացու վկայության՝ Հրաչյայի կողմից Հայաստան բերված Շամբատը հրեաների առաջնորդներից էր, որ ազատվում է Նաբուգոդոնոսորի գերությունից և Հայքում սերում Բագրատունիների տոհմը (ՄԽ, ՀՊ, I, ԻԲ): Անուղղակիորեն ստացվում է, որ եթե Արշակունիները սերում էին Աբրահամի հարճից, ապա Բագրատունիները սերում էին նրա օրինական կնոջից, ինչը վերջիններիս առավել պատվով էր օժտում անգամ Արշակունիների նկատմամբ:

Ահա ուրեմն VII դ. երկրորդ կեսին հարկավոր էր հերքել ու ցրել ոչ միայն բագրատունիական գերազանցության պատրանքը, այլև ընդունել ու հաստատել Մամիկոնյանների առավել գերազանց տոհմաբանական պատմությունը, որն իբր ընդմիջարկվել էր Խորենացու կողմից:

Մեզ հասած լեգենդի երկու տարբերակների համեմատումից երևում է, որ բանավոր ավանդության ազատ գոյավարելուց զատ (IV-VI դդ.)՝ այն արժանացել է գրական երկու մշակման, մեկը՝ Խորենացու, մյուսը՝ Մեբիոսի կողմից: Մեբիոսը գրել է ասես ի պատասխան խորենացիական տարբերակի:

Ահա սյուժետային համադրման ամփոփ պատկերը.

Պատմիչները	Մեբիոս (գլ. Դ)	Խորենացի (II, 2Ա, 2Դ)
1. Մամիկոնյան նախնին	Մամիկ և Կոնակ	Մամգոն
2. Փախուստի պատճառը	Արքայի հետ կռիվ՝ հանուն գահի	Եղբոր զրպարտություն արքայի մոտ
3. Փախուստի տեղը	Պարթևստան-Հայք	Պարսպ-Հայք
4. Հովանավորը	Արտավան-Խոսրով	Շապուհ-Տրդատ
5. Նախարարական շնորհի ստացում	Սպարապետության միջոցով	Դավադիր սպանության միջոցով
6. Աղբյուրը	«Ճենաց հրեշտակ», «Ճենաց գուսանք»	«ասեն»

Իհարկե, կան շատ այլ տարբերություններ ևս, բայց այստեղ ընդգծվել են երկու տարբերակներում առկա «միտումնավոր փոփոխությունները»: Ենթադրյալ բանավոր ավանդապատումի հիմքում ընկած է տվյալ վայրում տվյալ տոհմի վերաբնակման բանահյուսական մոտիվը, որով շաղախված կամ հյուսված են անգամ XIX-XX դդ. ներքին միգրացիայի հետևանքով առաջացած գյուղերի շատ տոհմաբանական ավանդություններ: Ըստ այդ բանահյուսական մոտիվի՝ **հերոսը** (տոհմի նախնի, երկու եղբայր և այլն) **նախկին բնակավայրից** (հեռու կամ մոտ երկիր, գյուղ կամ այլ գավառ) **անհաղթահարելի իրավիճակի պատճառով** (վտանգ, դավադրություն, սպանություն, հիվանդություն և այլն) **հեռանում է** (փախչում է, հալածվում է) **և հայտնվում է նոր բնա-**

կավայրում (գյուղ, քաղաք, երկիր)՝ որպես հիմնադիր և/կամ տոհմի սկզբնավորող:

Բերված պուժետային սխեմայում տեղավորվում է նաև նոր բնակավայրի ընտրության մոտիվը, որը նույնպես առկա է Մամիկոնյանների տոհմաբանական լեգենդում՝ որպես ապահով վայրի որոնում կամ երրորդ ուժի ապավինում: Իսկ թե ճանաչողականից բացի ի՞նչ այլ միտում ու գործառույթ է ձեռք բերում տվյալ տոհմաբանական պատումը, կախված է պատմելու հանգամանքներից, պատումի մանրամասներից, մշակման յուրահատուկ ոճից ու մեթոդից: Արդեն իսկ նման հատուկ մշակման կնիքն է կրում բերված երկու գրավոր տարբերակների բանավոր աղբյուրը՝ Մամիկոնյանների իշխանական միջավայրում պատմված ու հղկված տոհմաբանական ավանդությունը: Դա երևում է մի շարք վիպական տարրերից, որոնք ընդհանուր են մշակված երկու տարբերակների համար: Դրանցից են, օրինակ, «Ճենքակուր» թագավորը, նրա կողմից պատերազմի սպառնալիքը պարթև կամ պարս թագավորներին, փախստականին հովանավորելու վերաբերյալ սրանց տված երդումը, Մեծ Հայքը որպես աքսորավայր ներկայացնելը և այլն: Նշված բանավոր մշակումից առաջ ի՞նչ տեսք է ունեցել տոհմի սկզբնավորման ու նրա բնկության տեղի ընտրության բանահյուսական մոտիվների հիման վրա հյուսված Մամիկոնյանների տոհմաբանական ավանդությունը, դժվար է ասել: Միայն որոշ կռահումների հնարավորություն կարող է տալ լեգենդի պատմական հիմքերի բացահայտումը՝ պայմանով, որ դրանք համադրվեն վիպական «ընդհանուր տեղիների հետ» (Loci communi) և օգնեն վերականգնելու ժողովրդական ստուգաբանության առարկա դարձած և վիպականացած իրողությունները:

Խորենացու «Պատմությունից» (III, ԾԱ) հայտնի է, որ Մամիկոնյանները սպարապետություն ստացան IV դ. վերջերին՝ Սահակ Պարթևի միջնորդությամբ, որով և նախարարական աստիճանակարգում գրավեցին հինգերորդ գահը: Մինչ այդ նրանք եղել են արքունական տարբեր ծառայությունների մեջ, այդ թվում նաև՝ թագավորի զինակիր, թիկնազորի պետ և այլն: Նրանք, փաստորեն, պատմական ասպարեզ են իջել Տրդատի ժամանակ և աստիճանական առաջխաղացմամբ, մեծ վաստակի ու համբավի հասնելով, ընդարձակել են իրենց կալվածքները ողջ Հայաստանում: Սակայն լուրջ դերակատարում են ստացել գահակալական համակարգում 5-րդ աստիճանին հասնելուց հետո, երբ հզորացան թե՛ քաղաքականապես, թե՛ տնտեսապես՝ ժառանգելով Սահակ Պարթևի, հետևաբար և՛ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի ողջ սեփականությունը՝ շարժական թե՛ անշարժ գույքով: Իսկ սկզբնապես՝ Տրդատի օրոք, նրանց կալվածքները գտնվում էին Տայքի նահանգում, որը հետագայում, արքունական ծառայությանը զուգընթաց, ամբողջովին անցավ Մամիկոնյանների բազմացող ենթատոհմերի ձեռքը: Կարելի է ասել, որ V դարը Մամիկոնյանների վերելքի ժամանակն էր, և ի-

զուր չէ ենթադրել, որ տոհմաբանական պատմությունը, որ անկասկած եղել է նաև IV դարում, որակական փոփոխման ու խմբագրման է ենթարկվել V դարում՝ իրենց վերելքին ու հզորացմանը համապատասխան, հատկապես Արշակունիների անկումից հետո: V դ. 40-ական թվականներին Մամիկոնյանների համահայկական դերի հետ սկսեց ձևավորվել նաև նրանց համահայկական շահը, որի թելադրանքով էլ նրանք գլխավորեցին եկեղեցա-քաղաքական մաքառումի երկու հզոր դրսևորումները (449-51 և 482-84 թթ.), ստանձնեցին եկեղեցական կյանքի կարգավորումն ու քրիստոնյա հասարակության կազմակերպումը: Բնական է, որ Մամիկոնյաններն իրենց նոր դերին համապատասխան պետք է հավակնեին նաև գերագույն հոգևոր իշխանության, որը առաջին անգամ ի հայտ եկավ Սահակ Պարթևի մահից հետո, երբ Մաշտոցի հեղինակավոր աջակցությամբ կաթողիկոսական տեղապահ դարձավ Հովսեփ Վայոցձորեցին կամ Հողոցմեցին: Համազասպ Մամիկոնյանի և Սահականուշ Պարթևի որդիները՝ Վարդանը, Հմայակը և Համազասպյանը, լինելով իրենց պապի ժառանգորդները, փորձում էին ձեռք բերել նաև կաթողիկոսական գահի ժառանգորդական իրավունքը: Այդ հարցում նրանք ունեին թե՛ կողմնակիցներ՝ համախոհ նախարարներ (օր.՝ Կամսարականները), թե՛ ընդդիմացողներ՝ այլախոհ նախարարներ (օր.՝ Բագրատունիները): Այնպես որ, V դ. երկրորդ կեսին հասարակական կարծիքը կիսվեց երկու մասի, եթե անտեսենք չեզոք կողմին, որը նույնպես գոյություն ուներ: Ճիշտ է, Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի սեփականության հետ Մամիկոնյաններին չհաջողվեց ժառանգել նաև կաթողիկոսական աթոռի գահակալման իրավունքը, որին ընդդիմացան մյուս երևելի նախարարական տները, բայց և այնպես գնալով նույնանում էին հայ եկեղեցու՝ ի դեմս կաթողիկոսական աթոռի ու կից միաբանության, և Մամիկոնյանների տոհմական շահերը: V դարից մեզ հասած պատմագրական միակ այլընտրանքային երկը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն» է, որտեղ էլ պահպանվել է կաթողիկոսական աթոռի հետագա ճակատագրի շուրջ ծավալված քննարկումների հետքը: Երբ իշխանները, Խորենացու համաձայն, դիմում են ծեր Սահակին՝ նորից կաթողիկոս դառնալու խնդրանքով ու նրան խոստանում են ապահովել իր ժառանգների հետագա գահակալման իրավունքը, Սահակը չի համաձայնում. «Այլ նա ոչ առնոյր յանձն... պատմեաց զտեսիլն, որ յառաջ քան զբազում ժամանակս երևութացաւ նմա...: Ջոր լուեալ նախարարացն և գիտացեալ, թէ յաստուածային հրամանէ դադարեաց յազգէ նորա քահանայապետութիւնն՝ յարտասուս հարեալ... թոյլ ետուն նմա»¹: Տեսիլքում թոռների հավակնությունը մերժվում է պապի անունից:

¹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, III, ԿԶ:

Արդեն նշված այն փաստը, որ V դ. վերջերից մինչև VII դ. վերջերը կաթողիկոս դարձած Մամիկոնյաններն ավելի շատ էին, քան ոչ Մամիկոնյան կաթողիկոսները միասին վերցրած, նշանակում է, որ Մամիկոնյան տոհմն իր ռազմական, տնտեսական ու քաղաքական ազդեցությամբ, ինչպես նաև արտաքին հարաբերություններում ծանրակշիռ դերով կարողանում էր եթե ոչ *de jure*, ապա գոնե *de facto* հասարակությանը ընդունել տալ կաթողիկոսական գահի իր թեկնածուներին: Եկեղեցին, իր հերթին դառնալով որոշակի քաղաքական շահի կրող ու հետևորդ, ի դեմս Մամիկոնյանների ու նրանց համախոհ-համաշահ նախարարական տների, տեսնում էր իր շահի երաշխավորներին: Պատահական չէ, որ հայ եկեղեցու ընդունած հայկական սրբադասերը կրում են Մամիկոնյանների անունները՝ Վաչեյանք, Վարդանանք, ս. Հմայակ, ս. Շուշանիկ: Փաստորեն, ինչպես ասվեց, իրոք անտեսանելի չէր այն միտումը, որով հայ եկեղեցու և Մամիկոնյան նախարարական տան շահերը համընկնումից աստիճանաբար շարժվում էին դեպի նույնացում: Այդ միտումին կարելի է հետևել V դ. երկրորդ կեսից մինչև VII դ. վերջերը, երբ ի հայտ են գալիս հայոց քաղաքական ու եկեղեցական պատմությունն ամփոփող երկեր՝ որպես Մամիկոնյանների գաղափարական-քաղաքական շահի արտահայտիչներ: Այդ պատմագրական պատվերի առաջին իրագործումը «Ագաթանգեղայ պատմութիւն» էր, որի հերոսներն են ս. Գրիգորն ու Տրդատ թագավորը, երկրորդը Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությունն» էր, որի հերոսներն արդեն ս. Գրիգորի ժառանգներն են՝ որպես կաթողիկոսներ, ու Մամիկոնյան իշխանները՝ որպես սպարապետներ: Վերջինիս մեջ թագավորական իշխանության դերը երկրորդական է, այն էլ ծառայեցված Մամիկոնյան հերոսների առաքինությունների բացահայտմանն ու ընդգծմանը: Նույն պատվերի հաջորդ իրագործողն էր Ղազար Փարպեցին, որի «Պատմության» հերոսներն էին Սահակ Պարթևը և նրա թոռն ու ծոռը՝ Վարդան և Վահան Մամիկոնյանները, իսկ վերջին իրագործողը Սեբիոսն է, որի «Պատմության» հերոսները, կայսրերին զուգահեռ, Հայոց իշխանն ու կաթողիկոսն են՝ նույն Մամիկոնյան տոհմից: Կարելի է կարծել, որ VI դ. քաղաքական պատվերով հատուկ պատմագրական երկ չի ծնվում ոչ թե այն պատճառով, որ մարել էին թագավորական հավակնությունները հայ իշխանական շրջանակներում, այլ այն պատճառով, որ Հայոց գահը վերականգնելու համար նպաստավոր ու հուսադրող արտաքին քաղաքական պայմաններ և ազդակներ չկային, որոնց համապատասխան էլ, բնականաբար, անաշխույժ ու լուռ էին հավակնորդ ուժերը:

Այժմ տեսնենք, թե Մամիկոնյան տոհմի վերելքին զուգահեռ ինչպես է փոփոխվում ու վերապատմվում նրա ծագումնաբանական պատմությունը IV-VII դդ. ընթացքում: Հարցի հայագիտական անդրա-

դարձերը² զանց առնելով՝ խուսափում ենք կոնկրետ կարծիքներ ներկայացնելուց ու քննարկելուց, որովհետև նախընտրելի է ավելի կարճ ուղի՝ անուղղակի բանավեճը:

Ինչպես վերը նշվեց, Մամիկոնյան տոհմի ծագումնաբանական պատմությունը բանավոր ձևավորման փուլում էր դեռևս IV դ. II կեսին, երբ դեռ տոհմը Հայոց գահացանկում և նախարարական երևելի տների շարքում աչքի չէր ընկնում: Ահա, իր համեստ հասարակական դիրքին ու արքունական ծառայությանը պետք է համապատասխաներ նաև նրա ներտոհմային ծագումնաբանական ավանդությունը, որքան էլ վերջինս լիներ երևակայածին:

Դատելով տոհմանվան **-եան** ածանցից, պետք է կարծել, որ այն, IV դ. հայերենի համար լինելով նորաբանություն, դրվել է իրոք նոր կազմվող ցեղանվան վրա, ինչպես և **-ակյան** ածանցով կազմված ցեղանունները (օր.՝ Կամսարական և այլն): Այնպես որ, պատմական իրողություն է համարվում տոհմաբանական լեզենդի այն դրվագը, որում Մամիկոնյան նախնին ծառայության է անցնում Հայոց արքունիքում Տրդատ Մեծի օրոք: Ի դեպ, **-եան** ածանցը, դրվելով նախնու անվան վրա, բառին հաղորդել է զավակի, որդու իմաստ, տվյալ դեպքում՝ Մամիկոնի որդի: Ըստ այդմ՝ Սահակ Պարթևի թոռներից մեկին կոչում են հոր՝ Համագասպ Մամիկոնյանի անունով՝ Համագասպեան, երևի V դ. սկզբներին: Ի տարբերություն հայոց ավանդական տոհմանունների **-ունի** ածանցի (Արծրունի, Բագրատունի և այլն), **-եան** ածանցը կիրառվում է ոչ միայն անձնանուններ ու ցեղանուններ, այլև սերում, ծագում, անջատում, առանձնացում, պատկանելություն, բաղադրություն արտահայտող բառեր կազմելիս (օր.՝ ծովեան, ժամանակեան, տիտանեան, արևելեան, միջագետեան, երեքթեան և այլն): Պետք է կարծել, որ հասարակ անուններից նոր իմաստներ **-եան** ածանցով ստացվել են դեռևս նախագրաբարյան հայերենում, որի հնագույն վկայություններ կարելի է համարել սեռականի և բացառականի հոլովակազմիչները՝ **-են**, **-ան** (ծովեան – ծովեն, ամառնեան – ամառնան և այլն), որոնք միննույն **-եան**-ի պարզեցված տարբերակներն են: Հետևաբար, **-եան** ածանցի միայն հատկանվանակերտ, տվյալ դեպքում՝ ցեղանվանակերտ իմաստն է եղել իրանական նորաբանություն IV-V դդ. հայերենում, որն սկզբնապես կյանքի է կոչվել արքունիքի ու նրան հարող վերնախավի լեզվում,

² Տե՛ս **Ն. Ադոնց**, «Հայոց նախնական պատմությունը» Սեբեոսի երկում և նրա աղբյուրները Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի երկասիրությունների հետ, Երկեր, հ. Բ, Եր., 2006, էջ 275-278, որտեղ Ն. Ադոնցը հարցը փակում է հետևյալ կերպ. «Եթե չինական ծագումը քիչ է հավանական, ապա այն պարտադիր էլ չէ: Բազմաթիվ ցեղեր ու ժողովուրդներ էին բնակվում հայերի հարևանությամբ արևելքում. երկպառակտչական խռովությունների հետևանքով որևէ մի իշխանական տոհմ կարող էր վանվել Հայաստան» (էջ 278), **Գ. Աբգարյան**, Մամիկոնյանների գրույցի հնագույն աղբյուրները հայ մատենագրության մեջ (Բուզանդարանի կորած դպրությունների կապակցությամբ), «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 7, Եր., 1964, էջ 237-269, **Պ. Անանյան**, Սեբեոսի Պատմության գրքի մասին քանի մը լուսաբանություններ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1972, էջ 69-70, 100-102:

որից էլ անցել է ավելի լայն՝ ժողովրդախոսակցական լեզվին՝ կազմելով արդի ազգանունների ամենատարածված ձևը:

Իսկ ի՞նչ դատողության տեղիք է տալիս Մամիկոնեան ցեղանվան հիմքը՝ Մամիկոն, Մամիկո, Մամիգո, Մամգո տարբերակներով:

Միանգամից աչքի է զարնում անվան կովկասալեզվյան բնույթը՝ Մամ+իգո, որպես Մամ–ի նվազական, փաղաքշական արտահայտություն, փոքրիկ Մամ, որի հայերեն համարժեքն է հայր+իկ: Ուրեմն տոհմի նախնին կովկասյան որևէ լեզվով կոչվել է Մամիգո, որը հայախոս միջավայրում ստանում է վերջընթեր հնչյուն՝ Մամիգոն կամ Մամիկոն՝ դրանով իսկ փոքր-ինչ հեռանալով փոխատու լեզվից: Կարելի է ճշգրիտ ասել, թե որն է այդ լեզուն, եթե նկատի առնենք, որ Մամիկոնյան տոհմի **սկզբնական հայրենական կալվածքները եղել են Տայքի նահանգում**, որին հյուսիսից սահմանակից հարևան է Սև ծովի հարավային ափերին ապրող կովկասյան Ճան կամ Ծան ցեղը, որի մերօրյա հետևորդը լազ ժողովուրդն է՝ հայտնի Ճանիկ կամ Ջանիկ քաղաքով, որը ժամանակին հայտնի էր նաև որպես համշենահայերի հոծ բնակության կենտրոն: Եվ իրոք, ուշադիր ընթերցելու դեպքում նկատվում է, որ Մամիկոնյանների տոհմային ծագումնաբանական ավանդությունը ճենաց աշխարհից Հայաստան եկող նախնին՝ Ճենագն Մամիկոնը, իր նախահայրենիքի անվան մեջ պահպանել է Ճանաց աշխարհի հետքը՝ որպես Ճանագն Մամիգո: Կարծես արդեն ուրվագծվում է Հայքում նոր տոհմի հաստատման պատմությունը:

Տրդատ III-ը ըստ երևույթին Հռոմի աջակցությամբ տեր է կանգնում Մծբնի պայմանագրով ճանաչված իրավունքին՝ ժառանգելով թագավորական գահը ամբողջ Հայքում: Երկրի կայունացմանն ու ուժեղացմանն ուղղված մի շարք միջոցառումներից մեկի մեջ ներքաշվում են ոչ միայն ծայրագույն սահմանային, այլև երբեմն նրանց հարևան տարածքներն ու ուժերը: Վերջիններս, այդ թվում և ճանական իշխանական տոհմերից մեկը, իրենց տեղական կամ այլ բնույթի փոխադարձ շահերից ելնելով, զինուժով հանդերձ ծառայության են անցնում Տրդատ III-ի գորքում, իսկ հետագայում իրենց նվիրվածության շնորհիվ արժանանում են արքունական պաշտոնների ու շնորհների: Ահա, ճանական մի գերդաստան կամ իշխանական տոհմ Հայոց արքունիքին ծառայագրվելու շնորհիվ **ձեռք է բերում** կալվածքներ հարևան Տայքում և արքայական կարգադրությամբ հաստատվում որպես նախարարական տուն: Նոր լեզվական միջավայրում այլէթնիկ նորեկ ընտանիքը կամ համայնքը հաճախ անվանակոչվում է նրան բնորոշ լեզվական որևէ հատկանիշով կամ հաճախ հնչող որևէ արտահայտությամբ: Իսկ նոր լեզվական միջավայրում Ճանագն ընտանիքի հորն ուղղված դիմելաձևը գիտակցաբար թե անգիտակցաբար հայկական միջավայրում ընդունվել է իբրև նրա հատուկ անուն՝ Մամիգո, մի բան, որ անպակաս չէ

նան արդի համայնքների կյանքում³: Մտացվում է, որ տոհմի ծագումնաբանական պատմության հիմքում դրված է ընտանեկան մի ավանդություն, որը պահպանել է որոշակի պատմական հիշատակներ տոհմանվան մեջ (Մամ-իգո), նախահայրենիքի անվան մեջ (Ճեն←Ճան) և նոր հայրենիքի հետ ինտեգրվելու մեջ (Տայք):

Այսպիսով, Ճանիքից եկած, հարևան Տայքում ժառանգական կալվածքների տեր դարձած, Հայոց արքունիքում ծառայագրված և նախարարական նոր տուն հռչակված Մամիկոնյան գերդաստանի տոհմաբանական ավանդույթը IV դ. վերջերին դեռ շատ քիչ էր տարբերվելու պատմական իրականությունից: Հնարավոր է, որ ներտոհմային շրջանակներում ու տոհմապատկան գյուղերում բանավոր պատմում էին սույն ավանդությունը՝ վիպական բանահյուսության ոճով երկատելով նախնի հերոսին և երկու եղբայր դարձնելով՝ Մամիկ և Կոնակ, ինչպես նաև ճոխացնելով հերոս եղբայրների սխրանքներն արքունական ծառայության մեջ կամ ռազմական արշավների ժամանակ: Հավանաբար՝ ոչ ավելին:

Այլ էր, սակայն, իրավիճակը հատկապես V դ. II քառորդից սկսած, երբ Մամիկոնյանները ձեռք են բերում պետական-հասարակական բարձր դիրք ու հեղինակություն, որը գնալով աճում է Արշակունյաց գահի կործանումից հետո և դառնում առաջնորդի անվիճելի հատկանիշը հայ հասարակության աչքին:

Հասկանալի է, որ V դ. օրավուր աշխուժացող դերակատարումը Հայոց քաղաքական կյանքում գուցա հեռաբար պետք է ծներ սեփական տոհմի ծագումնաբանական նոր տարբերակի պահանջ, որը պիտի բավարարվեր նախ բանավոր եղանակով: Մանավանդ որ V դ. երկրորդ կեսին այդ բանավոր նոր պատումի տարածմանը նպաստում էր նաև Հայոց եկեղեցին՝ համախոհ հոգևոր-մտավորական շրջանակներով:

Տոհմաբանական պատմության նոր տարբերակում (V դ.) արդեն ջնջվել էր Մամիկոնյան տոհմի բարձր դիրքին անհարիր ճանական-գավառական ծագման հետքը. Ճանագն նախնու փոխարեն արդեն հանդես են գալիս Ճենագն երկու եղբայրները՝ Ճենաց աշխարհի (Չինաստանի) արքունիքից, ովքեր իրենց հայրենիքը լքում և Հայք են գալիս վերոնշյալ հանգամանքների ազդեցությամբ (տե՛ս այուժեի տարբերակների համեմատական տախտակը): Աշխարհի ամենամեծ երկրի թագավորական ընտանիքից սերվելն ավելին է, քան Հայքում սպարապետ կամ մարգպան լինելը: Հայ իրականության մեջ տոհմային լեգենդի նոր տարբերակով վավերացվելու էր Մամիկոնյանների սպարապետական իրավունքը: Մնում է, որ այդ ամենը շարադրվեր գրավոր՝ որպես Հայոց պատմության ամբողջական հայեցակարգ: Եվ պատվերը չի ուշանում:

³ Օր.՝ Տավուշի մարզի Գետահովիտ գյուղում ամուսնացած ռուս կնոջ դիմելաձևն իր առաջնեկ որդուն՝ сынок, ընկալվել է իբրև նորածին Ռոբերտի հատուկ անուն, և մինչև օրս գյուղը նրան կոչում է Մենոկ:

V դ. 60-ական թթ. Փավստոս Բուզանդը, ստանձնելով Մամիկոնյանների տված պատմագրական պատվերը, գրեց «Պատմութիւն Հայոց»՝ Լաբուրնայի և «Ագաթանգեղայ պատմությունը» ամբողջացնելով սկզբից (I-II դպրություններ) և վերջից (III-VI դպրություններ): Առաջին դպրությունը հայոց նախնական պատմություն կոչվածը, մասամբ մեզ է հասել Փավստոսի գրքից դուրս ընկնելուց հետո, Սեբիոսի «Պատմության» կազմում, միջին պատմությունը Փավստոսը չի գրել, որովհետև ուրիշների կողմից գրված էր, միայն թե նշվել է իբրև պատմագրական պատի շարվածքում դրված մեկ աղյուս, որ պատմությունը թերի չերևա, իսկ ահա III-VI դպրությունների շարադրանքում ներկայացնում է եռահերոս պատմություն (թագավոր, կաթողիկոս, սպարապետ), որում հեղինակի համակրանքը վայելող իսկական հերոսներն են Գրիգոր Լուսավորչի հետնորդ կաթողիկոսները և Մամիկոնյան տոհմից սերած սպարապետները: Իհարկե, վերջին Արշակունուց շուրջ 30 տարի անց հեղինակային նման տեսակետը հասկանալի է: Կարևորը, սակայն, այն է, որ Փավստոսը, ի մտի ունենալով Համագասպ Մամիկոնյանից իր Կարդան որդուն անցած սպարապետական պաշտոնավարումը և հենվելով ներտոհմային բանավոր ավանդության վրա, հանգիստ խղճով շրջանցում է առաջին անգամ Մամիկոնյանների իրական սպարապետացման փաստը IV դ. վերջերին՝ Սահակ կաթողիկոսի միջնորդությամբ, և սպարապետի պաշտոնը ներկայացնում է իբրև Մամիկոնյանների ժառանգական իրավունք՝ սկսած Արտավազդ, ապա Վաչե Մամիկոնյաններից մինչև IV դ. վերջ՝ Մանվել Մամիկոնյան, այսինքն՝ Տրդատ Մեծից մինչև Վարազդատ և Արշակ Արշակունի թագավորները, մինչև Մեծ Հայքի բաժանումը:

Փաստորեն, պատմագրական պատվերի գլխավոր առանցքը Մամիկոնյան տոհմի սպարապետական իրավունքի «պատմական» վավերացումն է IV դ. սկզբից, այդ իրավունքի հերոսական իրացումն է՝ ի փառս սեփական տոհմի և թագավորական իշխանության, վերջապես՝ հայրենիքի առաջ Մամիկոնյանների՝ առավել, քան թագավորների ունեցած վաստակը ցուցադրելն է, որը և պատահական չէ, որովհետև նրանք ոչ պակաս պատվական էին իրենց ծագումով ու անցյալի պատմությամբ: Խոսքը տանք Փավստոս Բուզանդին, որը Պապ թագավորի և Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետի միջև հրահրված հերթական գժտությունից հետո, ներկայացնելով Մուշեղի ինքնարդարացման խոսքերը Պապի առաջ, գրում է. «Թագաւորն Պապ իբրև լսէր զբանս զայս, յարտատուս հարեալ և յարուցեալ ի գահոյիցն, բուն հարկանէր զՄուշեղէ, արկանէր գնովա գիրկս և լայր ի վերայ պարանոցին Մուշեղի, և ասէ. Մահապարտ են այնոքիկ, որ իշխեն խոսել չարութիւն զՄուշեղէ զառնէ քաջէ և զպատուականէ: Զի այր՝ որ ազգաւ պատուական է իբրև զմեզ, և նախնիքն դորա իբրև զնախնիսն մեր, և թողեալ նախնեացն՝ դորա զթագաւորութիւնն ճենաց աշխարհին, եկեալք առ մեզ, նախնիքն՝

ի նախնեացն մերոց ի վերայ կեցեալք և մեռեալք են, և հայր սորա ի վերայ հօրն իմոյ մեռաւ, և սա միամտութեամբ մինչև ի մահ վաստակեալ է...»⁴:

Ընդգծված տողերից երևում է, որ Փավստոսից առաջ արդեն բանավոր եղանակով հասարակական մտայնության էր վերածվել Մամիկոնյանների արքայական ծագման նոր վարկածը, որը IV դ. վերջին ու V դ. սկզբներին դեռևս չկար և հավանաբար ծլարձակել էր V դ. II քառորդում՝ Վարդան Մամիկոնյանի սպարապետության օրոք: Մի բան պարզ է, որ չինական ծագումնաբանությունը Փավստոսի հորինածը չէ և արտածված է բանավոր **ավանդություն** եղած ճանձեն բառափոխումից: Փավստոսը գրի չի առել Մամիկոնյանների տոհմաբանական պատմությունը, բայց նրանից օգտվել է՝ վկայակոչելով տոհմի չինական արքայական ծագումը: Այս վկայակոչումն իր պատասխանն է ստացել Խորենացու «Պատմության» մեջ, որտեղ պատմահայրը փորձել է ավելի ստուգապատում դարձնել Մամիկոնյանների տոհմաբանական ավանդությունը (II, ՁԱ, ՁԳ, էջ 31), հատկապես այն, որ տոհմի նախնին այնպիսի մեկն էր (Մամգոն), ով Չինաստանում ոչ թե արքայորդի, այլ դայակորդի էր և այնտեղից փախել էր մահապատժի դատապարտվելու պատճառով ու Հայքում էլ մեծ դիրքի էր հասել հանցագործությամբ: Խորենացուն այս հարցում պիտի պատասխաներ Ղազար Փարպեցին, բայց նա այս թեմային չի անդրադառնում, ուստի երկու դար անց, երբ թեման նորից հրատապ էր, պատասխանողի պարտականությունը պատվիրատու Մամիկոնյանների կողմից դրվում է Սեբիոսի վրա, ինչի մասին վերը խոսվեց: Սակայն Ղազարը V դ. վերջին պարտավոր էր պատասխանել մի այլ հարցի. ձի շտ էր արդյոք Խորենացին, երբ գրում էր, որ Սահակ Պարթևը մերժել է իր թոռների ժառանգական իրավունքը կաթողիկոսական աթոռի նկատմամբ: Հիշենք պատմահոր սուրբգրային բառերը, որ հնչեցրել է նախարարների շուրթերից. «Հարկ է գալ գայթակղութեանն, բայց վա՛յ այնոցիկ, ընդ ոյր ձեռն գայցէ...» (III ԿԶ): V դ. վերջին, երբ Վահանի շնորհիվ Մամիկոնյանները հասել էին փառքի գագաթին, հարկավոր էր վավերական ուժ հաղորդել կաթողիկոսական պաշտոնը ժառանգելու նրանց մղումներին, հարկավոր էր մեկընդմիջ օրինականացնել և ժառանգական իրավունքի ուժով ամրակայել ամբողջ V դ. II կեսին չմարող նրանց կաթողիկոսական հավակնությունը: Դրան առաջին խոչընդոտողները ոչ միայն ընդդիմադիր նախարարներն ու հասարակական կարծիքն էին, այլև Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ բերված Սահակ Պարթևի «Տեսիլը», որով ժառանգորդման իրավունքին դեմ էր ինքը՝ ժառանգորդման աղբյուր Սահակ կաթողիկոսը:

⁴ **Փավստոս Բուզանդ**, Պատմութիւն Հայոց, թարգմ. և ծան.՝ Ստ. Մալխասյանի, Եր., 1987, V դպր., գլ. Դ, էջ 304, 306:

Հարկավոր էր «կոնտր» տեսիլ՝ հերքելու ավանդական կարծիքն ու Խորենացու գրածը: Ղազար Փարպեցու «Հայոց Պատմության» առաջին դրվագը, որ նվիրված է Սահակ Պարթևի պանծացմանը⁵, ավարտվում է Սահակի տեսիլով, որի գրության հեղինակի, ժամանակի, նպատակի և այլ հանգամանքների շուրջ, որքան էլ շատ է գրվել հայ դասական բանասիրության մեջ (Ն. Ակիկյան, Գ. Սարգսյան, Ն. Ադոնց, Աջ. Հովհաննիսյան, Ժ. Գարիտ և այլք)⁶, միննույնն է, տիրապետող են մնացել տարակուսանքն ու անորոշությունը:

Ղազարի Պատմությունն սկսել է գրվել 480-ականների վերջին և ավարտվել է ամենաուշը Բարկենի կաթողիկոսության օրոք՝ 90-ականներին, երբ Հայքում տիրող քաղաքական ու կրոնական իրավիճակը լիովին հարիր էր այն լավատեսությանը, որով համակված է Սահակի տեսիլը: Իսկ քանի որ վերջինս Ղազարի Պատմության առաջին դրվագի անկապտելի մասն է կազմում, այն լիովին հարիր է դառնում ժամանակի միջիշխանական մրցավազքից ծնված պատմագրական մի երկխոսության, որը վիճարկում է կաթողիկոսական աթոռի ժառանգորդման հարցը, և որի արտահայտիչներն են Խորենացին ու Փարպեցին:

Ղազար Փարպեցին, որը գրել է մարգպան Վահան Մամիկոնյանի պատվերով ու նաև ծրագրով, պարտավոր էր հերքել գրեթե անհերքելի մի իրողություն՝ հենվելով դարավերջի հուսադրող քաղաքական լավատեսության և նախընթաց տասնամյակների իրողությունների վրա: Ղազարը պետք է ցույց տար, որ Սահակի տեսիլով գուշակվել է ժամանակավոր նահանջ իշխանությունից, բայց և մոտալուտ վերադարձ Լուսավորչի ժառանգների և Արշակունյաց զարմիկների: Այս գուշակումի մեջ կարևորը, սակայն, կաթողիկոսական աթոռի ժառանգորդումն էր Սահակ Պարթևի թոռների և ծոռների, այսինքն՝ Մամիկոնյանների կողմից՝ ի պայծառություն հայ եկեղեցու ...:

Հասկանալի է, որ Մամիկոնյանները, մինչև Վահանի կողմից Ղազարին պատմագրական պատվեր ու հակա-տեսիլ ստեղծել տալը, փորձել են փաստացի գրավել կաթողիկոսական գահը՝ դիմադրելով թե՛ որոշ նախարարների, թե՛ պարսից արքունիքին: Այնուամենայնիվ, այդ պայքարում առաջին հաղթանակը եղել է, երբ 461 թ. հաջողվել է գահ բարձրացնել Տայքի Մամիկոնյան տոհմի ներկայացուցիչ Գյուտ Արահեզացի կաթողիկոսին:

Գյուտը, որ մինչև ձեռնադրվելը հավանաբար կոչվել է Եվսեբիոս և այդպես էլ ճանաչվել է իր արտասահմանյան ուսման ժամանակ՝ օտար ընկերակիցներից (Թեոդորետոս Կյուրիացի և այլք)⁷, և Եվդադ եպիսկո-

⁵ Տե՛ս **Ա. Սահակյան**, Մաշտոցապատումը Ղազար Փարպեցու «Հայոց Պատմության» մեջ, ՀՀ ԳԱԱ «Ձեկույցներ», հ. 113, № 1, Եր., 2013, էջ 109-117:

⁶ Վերջին աշխատանքներից տե՛ս **Գ. Մուրադյան**, Սահակի տեսիլը Ղազար Փարպեցու «Պատմության» մեջ, «Լևոն Խաչիկյան-90», էջ 193-201:

⁷ Տե՛ս **Պ. Անանեան**, Քննություն Հայոց եկեղեցու պատմութեան Ե եւ Ջ դարերու շրջանին, Վենետիկ, 1991, էջ 29-40:

պոսը եղել են կաթողիկոսական տեղապահներ Հովսեփ Հողոցմեցու արքայապետից հետո՝ ըստ Թեոդորետոսի նամակների⁸: Իսկ Տիգրանից այդ շրջանում՝ Հովսեփ կաթողիկոսի նահատակվելուց հետո, նշանակվեցին Մանազկերտցի դրածո կաթողիկոսներ (Մելիտե, Մովսես): 461 թ. պարսից արքունիքից անկախ Գյուտը դարձավ կաթողիկոս: Գյուտը, իհարկե, գահընկեց եղավ իր կառավարման 10-րդ տարում, որովհետև լրտեսների և չկամների ջանքերով (Մաղխազ Գաղիշո և այլք) զրպարտվեց և կանչվեց Տիգրան քննության: Արդյունքում Գյուտը վերադարձավ Հայք՝ առանց պաշտոնի, բայց բազմապատկված հեղինակությամբ: Հայոց կաթողիկոսի գահը, սակայն, թափուր չէր կարող մնալ: Հայտնվելով արքայից արքա Պերոզի ուշադրության կենտրոնում՝ այն պետք է ստանար իր հերթական գահակալը: Ո՞վ էր նա:

Գավազանագրքի շրջանառվող տվյալներով՝ Գյուտը, իբր, շարունակել է իր փաստացի կառավարումն առանց արքունական արտոնագրի, ինչը հնարավոր չէր նախ և առաջ այն պատճառով, որ արքունիքը գահը թափուր չէր թողնի, ապա Գյուտի արձակումը եղել է պայմանով, որը խախտել չէր կարելի, որովհետև կհետևեր անողորմ պատիժը, եթե ոչ մահապատիժ:

Իսկ ինչպես հայտնի է գավազանագրքի վերլուծություններից⁹, Գյուտին հաջորդած կաթողիկոսը նշանակվել է ապստամբության ժամանակ, «ինքնահռչակ» կառավարության կազմում (մարզպան՝ Սահակ Բագրատունի, սպարապետ՝ Վահան Մամիկոնյան, կաթողիկոս՝ Հովհան Մանդակունի): Բայց Մ. Օրմանյանը 471/472-ից մինչև 481/482-ի միջև ընկած տասնամյակը լցնելու համար Գյուտի կաթողիկոսությունը ձգում է մինչև 478 թ., իսկ Հովհան Մանդակունու գահակալումն էլ առաջ է բերում, որպեսզի խնդիր չծագի: Իրականում, սակայն, բաց տասնամյակը կա՛մ պետք է ունենա իր կաթողիկոսը, կա՛մ պետք է համարվի գահի թափուրության շրջան:

Այժմ դառնանք Սահակի տեսիլին՝ տեսնելու, թե Սահակ Պարթևն ինչ է գուշակել այդ տարիների համար: Նախ Սահակը նշում է իր և Արշակունյաց տոհմերի աթոռագրկումը քահանայությունից և թագավորությունից. «Եւ զի ոչ ոք էր արկեալ զիրեալ զնափորտն, և ոչ այն ոք էր որ զգունդն ուներ ի ձեռին, լո՛ւր ստուգապէս, զի լռեսցէ մերձ ընդ մերձ թագաւորութիւն յազգէդ Արշակունեաց, և քահանայութիւն ի ցեղէ արժանաւոր քահանայապետին Գրիգորի»¹⁰: Պարզ է, որ սա V դ. 80-ական թվականների ընթերցողների համար եղած բան էր: Դրանից հետո գալու են ապօրինի աթոռակալներ:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 30-31:

⁹ Տե՛ս Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 522-524:

¹⁰ **Ղազար Փարպեցի**, Հայոց Պատմություն, Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բագրատ Ուլուբաբյանի, Եր., 1982, էջ 76:

«... Գիտե՛ա, զի նստելոց են քահանայապետք ոմանք յաթոռ սրբոյն Գրիգորի, որք ոչ ըստ հրամանի սրբոց առաքելոցն և ոչ ըստ կանոնի սուրբ ժողովոյն երեք հարիւր ութուտասանիցն ձեռնադրեալ ...»¹¹:

Վերջապես, այս դրածո կաթողիկոսներին հաջորդելու են երկու արդար քահանայապետեր սուրբ Գրիգորի ցեղից, որոնցից «առաջինն կատարէ զաւուրս իւր, կրեալ ճգնութիւնս բազումս ի սուտ առաքելոց իշխանին կորստեան, և վախճանի խաղաղական հանգստի և ոչ սրով: Եւ միւս զաւակ նորին (Ս. Ս.) յաջորդեալ զաթոռն քահանայապետութեան՝ բազում և ազգի համբերեալ քերանաց և գանից, սովոյ և հալածանաց ... յանօրէն իշխանին դահճացն սրով ընկալցի զվճիռ մարտիրոսութեան»¹²:

Նշված երկու արդար կաթողիկոսներից առաջինը, պարզ է, Գյուտ Արաւելագի Մամիկոնյանն է, որ, չնայած իր կրած նեղությանց, մեռավ իր մահով և թաղվեց իրենց հայրենի Օթմուսում:

Իսկ ո՞վ է մյուսը, որ գահ ելավ արդար, բազում տառապանքների գնով կառավարեց, բայց մարտիրոսացավ՝ սրից ընկնելով: Այստեղ պետք է շեշտել, որ տեսիլքում նման դեպքերը չի կարելի հնարանք համարել, ուստի հարկավոր է գտնել այդ սուրբ վկային կամ հետագայի զավագանագրքերից փառավորապես անտեսվող կաթողիկոսին: Ղազար Փարպեցին նրան այնքան հասակորեն է ներկայացնում տեսիլում, որ դարավերջի ընթերցողը համոզվի, որ նա, իրոք, Գյուտի զավակն էր կամ հոգեորդին:

Իհարկէ, Ղազարի նպատակը տեսիլի «ճշգրտությամբ» հավաստի գուշակություն ապահովելն է, որպեսզի նրա վերջնական նպատակադրումը կատարվի, այն է՝ ցույց տրվի, որ Մահակը գուշակել է հետագայում իր ժառանգների վերադարձը կաթողիկոսական իշխանության:

Քանի որ սույն կորած կաթողիկոս-վկայի մասին Ղազարի Պատմության շարադրանքում որևիցէ հետք չի նշմարվում, դիմենք նրա մյուս նշանավոր գրվածքին, որ է «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան»: Այստեղ մարգարան Վահանին Ղազարը հիշեցնում է նրա անցած ուղին՝ ընդգրկելով նաև 470-ական թվականները, երբ ինքը Վաղարշապատի վանահայրն էր¹³:

Մի քանի հակառակորդներ, նախանձելով իրեն ու իր պաշտոնին, վատաբանում են Ղազարին և հնար որոնում նրան վանքից քշելու: Մի օր էլ Սևուկի դրախտ կոչված վայրում Գյուտի եղբոր որդին՝ երանելի կոչվող Հովհանն, որ քիչ հետո էլ կոչվում է Տեր Հովհան, իշխան Վահանին ոմանց անունից կաշառք է խոստանում վանահոր պաշտոնի դիմաց: Վահան Մամիկոնյանը զայրանում է Տեր Հովհանի վրա, թէ իբր

¹¹ Նույն տեղում, էջ 78:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Ի դեպ, սա վկայում է այն մասին, որ Մայր Աթոռը Վաղարշապատից տեղափոխվել էր Դվին դեռևս Գյուտ կաթողիկոսի օրոք:

վայել չէ նրա պես մարդուն այդ բաները լսել, ուր մնաց հիմա էլ իրեն լսել տար. «Բնաւ իբրև քեզ՝ առն լսել իսկ է՞ր արժան, այդպիսի բանս, թող թէ առ իս բերել»¹⁴: Վահանի հովանին երկար չի մնում Ղազարի վրա, որովհետև սկսվում է պատերազմը, իսկ գործող քահանայապետը, որ կա՛մ անհայտ անձ է, կա՛մ Հովհան Մանդակունին, բայց ոչ երբեք Բաբկենը, չի հանդգնում պաշտպանել Ղազարին, և վերջինս պաշտոնանկ է արվում հավանաբար 481/482 թ., որովհետև այդ ժամանակ ապստամբները կաթողիկոս են հռչակում Հովհան Մանդակունուն:

Արդ, ո՞վ էր իրավասու Վաղարշապատի վանահոր հարցով խորհրդակցելու վանքի հոգաբարձու Մամիկոնյան տան գլխավորի՝ Վահանի հետ. իհա՛րկե կաթողիկոսը: Իսկ, ինչպես տեսանք, նման իրավասություն ստանձնել է Տեր Հովհանը Սևուկի դրախտում: Կամ՝ հակառակորդներն ո՞ւմ պետք է դիմեին Ղազար վանահորը պաշտոնանկ անելու համար. իհարկե կաթողիկոսին: Մինչդեռ դիմել են Տեր Հովհանին: Ո՞վ է, ուրեմն, այս Տեր Հովհանը, որ Գյուտի եղբոր որդին է, հետևաբար՝ Մամիկոնյաններից, և որ կոչվում է երանելի, հետևաբար՝ առնվազն բարեպաշտ, սրբակյաց մարդ:

Այժմ, վերհիշելով Սահակի տեսիլում եղած երկու արդար կաթողիկոսներին՝ Գրիգորի ցեղից, այսինքն՝ Մամիկոնյաններից, կարող ենք նրանցից երկրորդին նույնացնել Տեր Հովհանի հետ, ով իրականում Գյուտի եղբորորդին է, իսկ տեսիլում՝ «զուակ նորին»: Բնական է այս նույնացումից հետո ենթադրել, թե Գյուտին գահընկեց անելու ժամանակ՝ մոտ 471-474 թթ., Տիգրանում պայմանավորվել են կաթողիկոս առաջադրել նրա եղբոր որդուն՝ պայմանով, որ նա երբեք չջեղվի պարսկական գծից, այլապես կարժանանա մահապատժի: Հավանաբար մոտ 481/482 թ. դարձյալ լրտեսների մատնության հետևանքով Տեր Հովհանը գլխատվել է, ինչն էլ համընկել է ապստամբական շարժման հետ, երբ նոր կաթողիկոս Հովհան Մանդակունին արդեն գահակալեց առանց Տիգրանի համաձայնության: Փաստորեն, այսու կարելի է գտնված համարել Սահակի տեսիլում եղած նահատակ-կաթողիկոսի անձը՝ ի դեմս Ղազար Փարպեցու «Թղթում» վկայված Տեր Հովհան Արահեզացու:

Սահակի տեսիլում, սակայն, Ղազարը բերում է ևս մի ստույգ գուշակություն, որը նույնպես ազդու փաստարկ է եղել դարավերջի հասարակության աչքին: Դա սուրբ Շուշանիկի նահատակությունն էր. «Եւ այլք յարանց բազմաց, և ոչ միայն յարանց, այլ գտանին և ի կանանց, որք թեպէտ և ոչ սրով, այլ ի շնորհաց սուրբ Հոգւոյն զօրացեալք՝ բազում բարեգործութեամբք կատարին»¹⁵:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 472:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 80: Ս. Շուշանիկի վկայաբանության վերջին հետազոտություններից տե՛ս **Ս. Սահակյան**, Ս. Շուշանիկի կյանքը, պաշտամունքը, սրբավայրը, «Հայոց Սրբեր և սրբավայրեր», Եր., 2001, էջ 89-94:

Այսպիսով, Ղազար Փարպեցին, ի կատարումն Վահան Մամիկոնյանի պատվերի և ի պատասխան Մովսես Խորենացու Պատմության ու Սահակի տեսիլի մեկնաբանման, գրում է երրորդ «Հայոց Պատմությունը»՝ կարծես համաձայն պատվերի՝ անտեսելով Խորենացու գրածը, ինչպես նաև Սահակի տեսիլի նոր տարբերակը, որպեսզի ապացուցի Մամիկոնյանների ժառանգորդման իրավունքը կաթողիկոսական աթոռի նկատմամբ:

Հետագայում՝ VII դ. II կեսին, ստեղծվում է Փարպեցու՝ Սահակ Պարթևի տեսիլի նոր խմբագրություն՝ ցույց տալու համար, թե իբր Սահակ Պարթևը գուշակել է անապատի գազանի հայտնվելն արարների տեսքով (մոտ 650 թ.), ինչից հետո 350 տարի է մնալու մինչև աշխարհի վախճանը. «Յայսմ հետէ մինչև ի վախճան աշխարհիս՝ երեք տասներեակք ամաց և կէս տասներեկի համառոտեսցի ի վերայ ամենայն աշխարհի մինչև յերևումն պղծոյն անապատի, գոր Դանիէլ մարգարէի ասացեալ է սուրբ Հոգոյն, և լինին սոքա յայտնապէս թուով ամք երեք հարիւր յիսուն, ըստ միազոյգ պտղոց երից ոստոցն և կիսոյն»¹⁶: Կարելի է կարծել, որ Սահակի տեսիլի նոր խմբագրությունը կատարվել է դարձյալ Շիրակի մտավորական շրջանակում, որի հովանավորն էր Կամսարականների տունը, և որի տոմարական գիտելիքների աղբյուրը Անանիա Շիրակացին էր: Սահակի տեսիլում նշված աշխարհի վերջի թվականը ակամայից համադրվում է Փիլոն Տիրակացու թարգմանության ժամանակը նշող հիշատակարանի արարչության թվականի հետ. «Կամի վեցհազարերորդի երկերիւրորդի չորրորդի (6204-5508=696) կենցաղում անցաւորի, որպէս ունի ժամանակագրութիւն Սուրբ Սովիի աւագ եկեղեցի տիեզերական մայրաքաղաքին Կոստանդնուպալսի ...»¹⁷: Եթե Սահակի տեսիլի 350 տարին հաշվարկենք 650 թվից, երբ արարները նվաճեցին Հայաստանը, աշխարհի վերջը կլինի արարչության 6508 թ., որ է 1000 թ., ինչը լիովին համապատասխանում է Հիսուսից հետո 1000-ամյակի լրման հետ կապված միջնադարյան կատարածաբանական պատկերացումներին:

Այնուամենայնիվ, որքան էլ Ղազար Փարպեցին կարողացավ հմտորեն ստեղծել Սահակի տեսիլի խիստ տպավորիչ տարբերակը, միևնույն է, հայ հասարակությունը հետագա VI-VII դարերում չընդունեց Մամիկոնյանների ժառանգական իրավունքը կաթողիկոսական աթոռի հանդեպ, թեկուզ, ինչպես արդեն նշվեց, այդ դարերում կաթողիկոսների մեծ մասն ընտրվեց Մամիկոնյան տոհմից:

Այսպիսով, կարելի կատարել է հետևյալ եզրահանգումները: 1. Միջիշխանական մրցակցային ոգին մղում է Մեբիոսին գրելու Մամիկոնյանների նոր տոհմաբանություն՝ ցույց տալու համար, որ նրանք

¹⁶ Ղազար Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 76:

¹⁷ «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր», աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Եր., 1988, էջ 21:

սերում են Ճենաց թագավորական ընտանիքից, ուստի և իրավամբ ժառանգաբար սպարապետներ են կարգվել Տրդատ Մեծի կողմից: 2. Իրականում Մամիկոնյանները սերում են ոչ թե Ճեն, այլ Ճան ցեղից, որն ապրում էր Հայքից հյուսիս՝ դեպի Սև ծով, ուղղակի հարևանությամբ Մամիկոնյանների ապագա տոհմային տիրույթի՝ Տայքի: Իսկ նրանց տոհմում առաջինը սպարապետ է դարձել Համագասպ Մամիկոնյանը՝ աներոջ՝ Սահակ Պարթևի միջնորդությամբ, IV դ. վերջում, որից էլ պաշտոնն անցել է Վարդանին, Վահանին ևն: 3. V դ. երկրորդ կեսին Մամիկոնյանները պայքարում էին կաթողիկոսի աթոռը ժառանգաբար գրավելու համար: 4. Մերիոս Բագրևանդցին, լինելով Մամիկոնյանապատկան գավառի եպիսկոպոս, Մամիկոնյան տոհմից սերված կաթողիկոս Ներսես Իշխանցու օրոք Հայոց իշխան Համագասպ Մամիկոնյանի կողմից պատվեր ստացավ՝ գրելու մի նոր «Հայոց Պատմություն»՝ իբր այլընտրանք Խորենացու: Դրա համար էլ Մերիոսը նախկինում գրած ժամանակակից պատմությանը կցեց «Նախնական պատմությունը» (Հայկ և Բելից սկսած), քայց այնքան հապճեպ ու կարճառոտ, որ կուռ շարադրանքի փոխարեն կարկատաններով հյուսվածք ստացավ: 5. VII դ. ներիշխանական մրցակցությանը միացան նաև Կամսարականները:

Բանալի բառեր – *Մերիոսի պատմություն, Մամիկոնյաններ, քաղաքական պատվեր, տոհմային ավանդություն, Սահակի տեսիլ*

АРЦРУНИ СААКЯН – Политический подъём и родословная легенда Мамиконянов (V–VII вв.). – Междоусобная борьба княжеских домов диктовала Себиосу новое родословие Мамиконидов – будто бы те происходят из китайской императорской семьи, отчего и приняли в Армении наследственный титул спарапета. В действительности же Мамикониды имели лазское (чанское) происхождение (арм. *Ченастан* – Китай, а *Чанастан* – Лазистан, страна лазов). Первым спарапетом из рода Мамиконян стал зять католикоса Саака Амазасп, не без помощи тестя. Как единственные наследники Саака его внуки Мамиконяны во второй половине V в. боролись за престол католикоса. При католикосе Нерсесе Ишханци Себиос получил заказ от князя Амазаспа Мамиконяна – написать новую «Историю Армении», альтернативную истории Мовсеса Хоренаци.

В VII в. к конкуренции правящих родов подключились также Камсараканы.

Ключевые слова: *История Себиоса, Мамиконяны, политический заказ, родословное предание, видение Саака*

ARTSRUNI SAHAKYAN – The Political Rise and Genealogical Legend of the Mamikonyans (V-VII cc.). – The present scientific research presents the following information and conclusions:

Clan competition results in Sebeos composing a new genealogy for the Mamikonians showing their descent from the royal dynasty of the Chen, and thereby rightfully owning the hereditary role of Sparapet through the decree of Trdat the Great.

In fact, the Mamikonians stem not from the Chen but from the Chan race, which inhabited north of Hayk' towards the Black Sea, bordering the area which was to be-

come the domain of the Mamikonians. The first to become Sparapet was Hamazasp Mamikonian, who was appointed with the help of his father-in-law Sahak Partev, followed by Vardan, Vahan, and others.

During the second half of the fifth century, the Mamikonids were struggling to occupy the Catholicos throne and render it hereditary.

During the pontificate of Nerses Tayetsi, Sebeos of Bagrewand, as bishop of a province belonging to the Mamikonians, was commissioned by prince Hamazasp Mamikonian to write a new 'History of the Armenians' as an alternative to that of Khorenatsi. This explains why Sebeos attaches the Primary history (commencing with Hayk and Bel), but due to haste and brevity, achieved a patchwork of historical compilation rather than a solid close-knit history.

During the seventh century, the house of the Kamsarakans also joined the competing princely houses.

Key words: *Sebeos' History, Mamikonians, political order, tribal legend, Sahak's vision*